

ULUSLARARASI ÜSKÜDAR SEMPOZYUMU VII

2-4 Kasım 2012

1352'den bugüne şehir

CİLT I

EDİTÖR

Süleyman Faruk GÖNCÜOĞLU

ÜSKÜDAR
BELEDİYESİ

ULUSLARARASI ÜSKÜDAR SEMPOZYUMU VII

Yayın Kurulu

Prof. Dr. İdris BOSTAN
Prof. Dr. Ahmet Emre BİLGİLİ
Prof. Dr. Abdullah UÇMAN
Prof. Dr. Ahmet YÖRÜK
Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU
Prof. Dr. Orhan OKAY
Doç. Dr. Ahmet ŞİMŞEK
Doç. Dr. Mehmet BAYARTAN
Yrd. Doç. Dr. Yahya BAŞKAN

Editör

Süleyman Faruk GÖNCÜOĞLU

Tasarım/Uygulama

Prfabrik İletişim Sanatları
Erhan YALUR

Baskı ve Cilt

Altan Basım Tic. Ltd. Şti.

İstanbul 2014

ISBN 978-605-84934-1-4

Telif hakları Üsküdar Belediyesine aittir, tamamı veya bir kısmı izinsiz basılamaz,
çoğaltılamaz, kaynak gösterilmeden iktibas edilemez.

ÜSKÜDAR BELEDİYESİ

KÜLTÜR VE SOSYAL İŞLER MÜDÜRLÜĞÜ

Mimar Sinan Mahallesi, Hakimiyet-i Milliye Caddesi, No:35 Üsküdar / İSTANBUL

Tel: 0216 531 30 00 / 2376 - Faks: 0216 531 32 89

www.uskudar.bel.tr - www.uskudarsempozyumu.org

19. YÜZYILDA ÜSKÜDAR'IN BOĞAZIÇI'NDEN GÖRÜNÜMÜ: SOSYO-KÜLTÜREL DİNAMİKLER BAĞLAMINDA PAŞALIMANI-KANDİLLİ SAHİL ŞERİDİNDE MİMARİ GELİŞİMİ

Gözde ÇELİK

GİRİŞ

Üsküdar ilçesi sahil şeridi, yüzyıllar boyunca Boğaz'ın Anadolu yakasının önde gelen bileşeni olarak el üstünde tutulmuş, hasbahçeler ve saraylarla donatılmıştır. Erken ve Klasik Osmanlı Dönemi Sarayları bugüne ulaşmamış ancak, Üsküdar İskele Meydanı'nın anıtsal camilerini izleyen Paşalimanı-Kandilli arasındaki sahil şeridi, Beylerbeyi Camii'nin inşasından itibaren imar açısından ivme kazanan süreçte önemli gelişmelere sahne olmuştur. Tanzimat'ın ilanı ile yoğunluk kazanan inşaat faaliyeti, 19. yüzyıl ortalarında Şirket-i Hayriyye'nin kurulmasıyla Boğaz köylerine ulaşımın kolaylaşması sayesinde, iki yakada da büyük artış göstermiştir.

Beylerbeyi Sarayı'nın ve Kuleli Kışlası'nın anıtsal ölçekli kâgir kütleler olarak Üsküdar sahiline vurgu yapması, Kuzguncuk, Beylerbeyi, Çengelköy, Vanıköy ve Kandilli'de kıyı şeridinin gelişimini hızlandırmıştır. Kuzguncuk'ta Fethi Ahmed Paşa Yalısı, Beylerbeyi'nde Hasib Paşa Yalısı, Çengelköy'de Sadullah Paşa Yalısı, Kandilli'de Kıbrıslı Yalısı başta olmak üzere, devlet ileri gelenlerinin yalıları, kıyı boyunca sıralanan iskelelerin, karakol binalarının, çeşmelerin, küçük ölçekli cami ve mescitlerin arasında yükselmeye başlamıştır. Üsküdar'ın Boğaziçi'nden görünümü, bu dönemde harem ve selamlıkları, hamamları, bahçeleri, koruları ve kayikhaneleri ile ayrı birer dünya olan yalılarla şekillenmiş, mevcut tarihi doku, Boğaz'ın Rumeli yakasındaki hızlı gelişime paralel olarak değişmeye yüz tutmuştur.

Semtlere Göre Üsküdar Sahili Boyunca 19. Yüzyıl Yapıları

Boğaziçi'nin, karşılıklı kıyıları boyunca, her burnun karşısına bir koy karşılık gelir, bu koyların önündeki vadilerde, tarih boyunca balıkçı köyleri kurulmuştur. Boğaziçi'nde Türkler kendilerine has bir mimari geliştirmiş, hafif, ahşap strüktürlerle, kafesli, bol pencereli yalılar inşa etmişlerdir. Yalıların arkasında, bol ağaçlı korular bulunur ve bu peyzaj içerisinde fıstık çamları dikkat çeker. Reaya yalıları çoğunlukla Rumeli yakasında, Tarabya, Yeniköy, Arnavutköy'de, Anadolu yakasında ise Kandilli ve Çengelköy'de bulunur, sefaretlerin yalıları da Rumeli yakasında Tarabya, Yeniköy ve Arnavutköy'de yoğunlaşır.¹ 19. yüzyılda, Tanzimat'tan sonra, Kırım Savaşı'ndan sonra ve II. Abdülhamid döneminde

yalı arsaları el değiştirmiş ve yeni yapılar yapılmıştır.² Yaz aylarında, devlet adamlarının, sultanın “irade-i seniyye” si olmadan konaklarını bırakıp yalılarına, mevsim sonunda da yalılarında konaklarına taşınamamaları ve devlet ricalinin mevkilerine göre kayık kullanması³ Boğaziçi'nin bu yüzyılda bile sıkı kurallara sahne olduğunu hatırlatır. Devlet ricaline ait olan yalılar aşı boyalı, yeşil, beyaz renkte olabilmekte, reaya yalıları ise kurşunî renge boyanmaktadır.⁴ 19. yüzyılda uygulanan şehircilik ilkelerine bağlı olarak yalıların denize doğru uzatılmaları yasaklanmış, önlerinde yol bulunanların da tamir edilirken diğer yalıların hizasını geçmemesi uygun görülmüştür.⁵

Anadolu yakası sahil yolu, 19. yüzyılda oldukça dar olup, sahildeki yalılar ile arkadaki korular, arabalıklar ve ahırlar arasından geçmektedir. Bazı büyük yalıların arkadaki koruluğa veya köşke ulaşan, sahil yolunu havadan geçerek kat eden kapalı köprüleri vardır.⁶ Anadolu yakasında Kanlıca'dan öteye kürekle gidip dönmek çok uzun zaman aldığı için, bu bölümde yalı inşaatı, Şirket-i Hayriyye kuruluncaya kadar sınırlı olmuş⁷, öte yandan Kuzguncuk, Beylerbeyi, Çengelköy, Vaniköy ve Kandilli sahil şeridinde iskân daha erken başlayarak gelişim göstermiştir.

Kuzguncuk

Üsküdar İskele Meydanı'nı geçtikten sonra, Anadolu'ya nakledilmek üzere Beşiktaş'tan gelen öküzler nedeniyle Öküz Limanı olarak anılan bölge, Gevher Sultan Piyale Paşa Sarayları'nın yapılması ve koyun düzenlenmesiyle Paşalimanı adını almıştır.⁸ Üsküdar'dan Kuzguncuk istikametine doğru yerleşimin genişlemesi, bu bölgede ilk olarak 1180 / 1776'da Silahdar Abdurrahman Ağa Camii'nin (Paşalimanı Camii) yapılmasıyla başlar.⁹ III. Selim, 1798'de bir çeşme ve 1808'de iki hububat ambarı yaptırmıştır.¹⁰ Ambarların ilerisinde, IV. Murad zamanında Kaya Sultan Sarayı'nın bulunduğu alanda, 1814 tarihli Bostancıbaşı defterine göre, Defter Emîni Sadullah Efendi'nin yalısı bulunmaktadır.¹¹ Daha sonra bu yalının yerine inşa edilen Serasker Avni Paşa Yalısı, denize paralel geniş cephesi ile Boğaz'ın dikkat çekici yapılarından. Tavanlarında manzara resimleri yer alan, selamlık bölümünde büyük, dairesel planlı, üç kollu bir merdiven bulunan ahşap yalı, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesine ilişkin müzakerelerin yapıldığı yer olarak nitelendirilir.¹² Piyale Paşa ve Gevher Sultan Koruluğu'na iki köprü ile bağlanmış olan yalıyı, Serasker Avni Paşa'nın öldürülmesinden sonra Cemile Sultan satın almıştır.¹³ Uzun seneler boyunca tütün deposu olarak kullanılan yalı, 1980 civarında yıktırılmış ve bugüne ulaşamamıştır.¹⁴

Beylerbeyi yönünde sırayla Kerim Paşa, Arapzâde Efendi, Kitapçı, Tepedelenli Ali Paşa ve Beşinci Kadın Efendi Yalıları sıralanmıştı. Beşinci Kadın Efendi Yalısı, kırmızı aşı boyalı, kısmen lebiderya, kısmen rıhtımlı, yüksek tavanlı bir yapıdır, önceleri deniz üstünde mavi çinili, ortası havuzlu bir odası bulunurken bu kısım sonradan Damat Mahmud Celâleddin Paşa tarafından alınarak yerine yeni bir yalı yaptırılır.¹⁵

Paşalimanı'nda Türkler'in yerleşmesine karşın, Kuzguncuk, gayrimüslim ağırlıklı bir profile sahiptir. İki Rum, bir Ermeni kilisesi ve iki sinagog içeren Kuzguncuk'ta 19. yüzyılın ikinci yarısında Üryanizâde Mescidi yapılmıştır. 17.yüzyıl kaynaklarında bölgenin Musevi köyü olarak anılmasında Kuzguncuk'un Avrupa Musevileri tarafından “kutsal topraklara varmadan önceki son durak” olarak görülmesinin payı büyüktür.¹⁶ Bu dönemde bölgede Rumlar da yerleşmiştir, 19. yüzyılda büyük bir grup oluşturan Ermeniler ise 18. yüzyılda gelmeye başlar ve sonraları ürünleri oldukça ünlene bir basmahane açarlar. 1914'te Müslümanlar'a ait 70, çoğunlukla kuyumculuk ve tuhafiyecilikle uğraşan Ermeni nüfusa ait 1600, ağırlıklı olarak kahvecilik, berberlik ve meyhanecilikle uğraşan Rumlar'a ait 250, genelde balıkçılık ve sebzeçilikle uğraşan Yahudi nüfusa ait 400 hane kaydedilmiştir.¹⁷ Öte yandan, 19. yüzyılda büyük yangınlar geçiren Kuzguncuk'ta 1865'te 500 yalı ve ev, 1873'te 591 yalı ve ev yanmıştır.¹⁸

Mimarisi ve tarihi değeri ile ünlü Fethi Ahmed Paşa Yalısı, sahilin dikkat çeken yapısıdır. Askeri malzemeyi sınıflandırıp sergileyerek bugünkü Askeri Müze'nin ilk çekirdeğini oluşturan Tophane Müşiri Fethi Ahmed Paşa, Avrupa'dan getirttiği heykelleri yalının bahçesine yerleştirmiş, bahçeyi çakıl taşlarından oluşan desenlerle dekore ettirmişti.¹⁹ Yalı, bir yol üstü köprüsüyle yüksek duvarlı bahçenin gerisindeki geniş koruluğa bağlanırdı. Fethi Ahmed Paşa, yalıyı, karşıdaki yamaç üzerinde 1812 tarihli bir çeşme yaptırmış olan İsmet Bey'den almış²⁰, 250 metrelik sahil boyunca, Üsküdar yönünde bir harem binası ve ana binayı hareme bağlayan bir geçit ekletmiştir. Bugün mevcut olmayan, 1835 civarında yapılmış oval sofalı harem binası, ortasında havuz bulunan harem bahçesi üzerinden direklerle geçen köşklü bir geçit ile selamlık binasına bağlanmaktaydı. Selamlık binasının altında kayık iskelesi ve limanı bulunmaktaydı, bina direkler üzerinde yükselerek bu alanı örtmüştü.²¹ Plan tasarımında çift kollu eğrisel bir merdiven barındıran selamlık, denize paralel konumlanmış karniyarık sofaya sahiptir. Yalının denize bakan cephe düzenlemesinde, üst kat çıkımlarının konsol biçimli eliböğründeleri dikkat çeker. Boğaziçi mimarisinin örnek yapılarından biri olan yalının tasarımında geleneksel ve Batılı unsurların bir arada yorumlandığı görülür.

Resim 1: Fethi Ahmed Paşa Yalısı, 2011 (Fotoğraf: Gözde Çelik)

Fethi Paşa'nın çocuklarına ait "Çukur Yalılar" dan sonra yer alan 1900 tarihli Muratyan Yalısı'nın²² 1860-70 arasına da tarihlenmesi²³, kayıkhaneye üzerindeki üç katlı yalının Art Nouveau üslupta yenilenmiş olabileceğini düşündürür. Sahilin bu bölümünde yer alan Yahudi ve Ermeni ailelere ait yalılar, Kuzguncuk'un kozmopolit atmosferini ortaya koyar. Aynı sırada yer alan Behice Sultan'ın kayınpederine ait Behçet Bey Yalısı'nın kırk odası vardı.²⁴ Serkis Kalfa Yalısı, 18. yüzyıla ait yalının yenilenmesiyle düzenlenmiştir.²⁵ Deniz cephesinde üçlü pencere düzeniyle dikkat çeken Köprülü Hafız Ahmed Paşa Yalısı, 1875'lere tarihlenen²⁶ orta sofalı bir yalıdır. Bu yalının yanında bulunan Nakkaş Baba Karakolu, topçu ve piyade askeri ikametine mahsus, avlulu dikdörtgen planlı, yüksek pencereli, iki mermer sütundan revaklı bir yapıydı, karşısında 1239 / 1823 tarihli Hacı Ahmed Efendi Çeşmesi bulunurdu. Sahilde bulunan bir batarya top, bayramlarda ve namaz vakitlerinde ateşlenirdi.²⁷ Beylerbeyi'ne doğru, Şeyhülislam Es'ad Efendi'nin 1860

civarında yaptırdığı Üryanizâde Mescidi bulunur, mescidin yanında şeyhülislamın yalısı da yer almaktaydı. Yalının arkasındaki sırta ise, orman içinde aileye ait beş köşk vardı, bunlar arasında 1885 tarihli, İtalyan mimar Albeti tarafından şeyhülislamın torunu Mahmud Cemil Efendi için yapılmış Cemil Molla Köşkü halen ayaktadır. Cihannümali ahşap köşk, II. Abdülhamid döneminde jeneratörle aydınlatılan birkaç yapıdan biridir.²⁸

Beylerbeyi

İki ayrı vadi içinde, birbirinden bağımsız gelişen Beylerbeyi ve Abdullah Ağa (İstavroz) mahalleleri, muhtemelen Şirket-i Hayriyye'nin Beylerbeyi vapur iskelesinin yapımından sonra tek bir yerleşme olarak anılmaya başlar.²⁹ Bölgeye sultanların ilgisi 16. yüzyıldan itibaren görülür, II. Selim zamanında (1566-1574) İstavroz vadisinde bulunan hasbahçe içinde Gevher Sultan'a ait köşk vardır³⁰, III. Murad Dönemi'nde (1574-1595) Beylerbeyi Mehmed Paşa, İstavroz sahilsarayını yaptırır. I. Mahmud (1730-1754) Ferahfezâ Köşkü'nü ve Şevkâbâd Kasrı'nı inşa ettirir. I. Abdülhamid (1774-1789) annesi Rabia Sultan için Beylerbeyi Camii ve hamamını yaptırır, II. Mahmud (1808-1839) da bu camiyi minare ve son cemaat yeri açısından yeniden düzenletip, muvakkithane ekletir.³¹ II. Mahmud ayrıca Beylerbeyi'nde, teraslı bahçelerinden yabancı gezgin ve yazarlar tarafından da övgüyle bahsedilen, dönemin en büyük ahşap sarayını, Sarı Saray'ı inşa ettirir. Sultan Abdülaziz'in bu ahşap sarayın yerine 1865'te tamamlattığı kâgir Beylerbeyi Sarayı, sürekli ikametden çok, misafir kabulü ve devletin gücünü temsil amacı taşır. Fransız İmparatoriçesi Eugénie, Avusturya imparatoru François Joseph ve İran şahı Nâsireddin'i de ağırlayan sarayın en ünlü konuğu olur.³²

Sultan Abdülaziz zamanında Sarkis ve Agop Balyan tarafından tasarlanıp gerçekleştirilen Beylerbeyi Sarayı, 65x40 m boyutlarında, yüksek bodrum üzeri iki katlıdır. Bahçedeki Mermer Köşk, önceki Sarı Saray'dan kalmış, set düzeni dahil olmak üzere peyzaj tasarımının diğer öğeleri revizyondan geçirilmiştir.³³ Rıhtımdaki bir çift deniz köşkü, çadır benzeri, Oryantalist etkiler taşıyan örtü sistemleriyle ilgi çeker. Dış cephede Klasik ve Neo-barok unsurlar bir arada, seçmeci bir tutumu ortaya koyarken, iç mekân tasarımında Oryantalizm ön plandadır. Bezemede doğulu atmosferi öne çıkaran Mavi Salon, Havuzlu Salon ve Sedefli Salon'u içeren selamlık bölümünde eyvanlı merkezi sofa yer alır, harem bölümü daha sade düzenlenmiştir.

Bu bölgede, Beylerbeyi Sarayı'na gelmeden, Kâmil Paşa'dan Yusuf Ziya Bey'e geçen ve tarihi 18. yüzyıla dayanan bir yalı bulunmaktaydı, yayvan cephesi deniz yönünde 55m. uzunluğa sahipti.³⁴ Yalının deniz cephesinde üçlü pencere düzenleriyle çıkmalar yapılarak kütleye hareket kazandırılmıştı. Kuzey ucu hariç tek katlı olan yalının merkezinde bir havuz barındıran dört kollu sofası, deniz ile arka bahçeyi birbirine bağlardı.

Beylerbeyi Sarayı'ndan sonra Aralık İskele gelir. 1826 öncesinden bir Bostancıbaşı Defteri'ne göre, Beylerbeyi İskelesi'nin arkası boydan boya kahve dükkânıdır, Aralık İskele'den itibaren Hasan Beyzâde, Rasih Efendi, Civanzâde Emin Efendi, hasodadan çıkma sesli Feyzullah Ağa, Yağcılar kâhyası Hacı Sadık Ağa, Seyyid Tahir Ağa, Hafız Efendi ve İsmail Efendi yalıları bulunurdu.³⁵ Yüzyıl sonunda, Beylerbeyi Camii'ne kadar iskele meydanında yer alan bir dizi yalı arasında, iki katlı kayıkhaneden sonra Çukur Yalı olarak bilinen İhsan Bey Yalısı, Talat Bey yalısı ve 1850 civarında yapılmış olan üç katlı İsmail Bey Yalısı yer alır. İsmail Bey Yalısı, kuzeyde orta sofalı selamlık, güneyde ise eliböğründeli cumbaya sahip harem dairesinden oluşan Neoklasik etkili bir yapıdır, mimarının Karabet veya Sarkis Balyan olma ihtimali vardır.³⁶ Yanda Bursa Mevlevihanesi'nin, dar bir merdivenle semahaneye bağlanan yazlık şeyh evi yer alırdı.³⁷

Meydan çeşmesi ve Beylerbeyi Camii'nden sonra gelen yalı Mehmet Tahir Bey'den Deb-

re Mebusu İsmail Hakkı Paşa'ya geçmiştir. 1890 civarı Mimar Vallaury yapısı olan yalı, merkezdeki kayıkhaneye girişi üzerinde iki katlıdır, sırt sırta simetrik selamlık ve harem bölümlerinden oluşur. Salon ve sofa tavanlarında Rokoko üslubunda tezyinat ve peyzaj içinde mimari konulu resimlerin dikkat çektiği yalı 1983'te yanmıştır.³⁸ Bu yalıdan sonra, Melekpaşazâde Salih Efendi'den Damat Melek Mahmud Paşa'ya geçen yalı, İkinci Kadın Hazretleri Yalısı, Kadı Celal Efendi'den Haşim Paşa'ya geçen yalı ve Hasib Paşa Yalısı gelir.³⁹

Hasib Paşa Yalısı, 19. yüzyılda “dünyanın en güzel şehri İstanbul'dur. İstanbul'un en güzel yeri Boğaziçi'dir. Boğaziçi'nin en güzel yeri Beylerbeyi'dir. Beylerbeyi'nin en güzel yalısı da Hasib Paşa Yalısı'dır” sözleriyle ünlüdür.⁴⁰ 18. yüzyıl sonlarında inşa edilip, 19. yüzyıl başında yeniden düzenlenen yalı, iki katlı harem bölümü, tek katlı selamlık dairesi ve bunların arasında iki havuz içeren bir bahçeye sahipti, arazinin gerisindeki tepede bir dağ köşkü bulunurdu. Lebiderya harem yapısı, cephede Ampir özellikler gösterirdi. Her iki katta, köşelerde bulunan dört dairenin her biri üç oturma odası, sofa ve banyo içerir ve karniyarik tipinde, oval biçimli orta sofaya açılırdı. Orta sofanın eğrisel duvarı, simetrik deniz cephesinin kademeli olarak içe doğru çekilmiş merkez bölümünü oluştururdu. Üç kollu, eğrisel planlı merdiven evi de binanın yan cephesinde simetri merkezindeydi. Sık pencere dizileri içeren dengeli cephe oranlarına sahip yalı, geniş açıklık geçen ahşap kirişli inşaat tekniğiyle özel bir yapıydı.⁴¹ 1974'te bir yangın sonrasında yok olan yalı⁴², yerinde yeniden yaptırılmıştır.

Resim 2: Hasib Paşa Yalısı, 2011 (Fotoğraf: Gözde Çelik)

Bu yalıdan sonra, Havuzbaşı İskelesi'ne kadar 1826 öncesindeki Bostancıbaşı Defteri'ne göre dokuz adet yalı bulunurdu: Rumeli kadıaskeri Hacı Halil Efendi Yalısı, Silahdârzâde Mehmed Bey Yalısı, Hacı Said Efendi Yalısı, Yusuf Paşazâde Yalısı, Hacı İbrahim Efendi kerimesinin yalısı, Tahir Ağazâde İzzet Efendi'nin Yalısı, Anbar Emini Ali Bey Yalısı, Sâlim Efendi Yalısı ve Ahmed Paşa Yalısı.⁴³ Yüzyıl sonuna doğru ise, bu bölgedeki yalıların sahipleri, Ahmed Paşa Yalısı'na kadar şu şekildedir: Rumeli Beylerbeyi Ahmet Sermet Paşa, Şam Valisi Hamid Paşa, Evkaf Nazırı Hüseyin Kazım Bey, Nesibe Hanım, Mısırlı Prenses Fatma Hanımefendi⁴⁴, Hazine kasadarı Selim Efendi, Mahmud Nedim Paşa, Tevfik Efendi, Selim Paşa (sonrasında Ressam Halil Paşa).⁴⁵ Selim Paşa Yalısı, ilk inşaatı 18.

yüzyıl ortalarına ait, havuzlu çağlayanlı bahçesi olan bir yapıydı.⁴⁶

Çengelköy

Bu bölgede IV. Murad (1624-1640) zamanında hasbahçenin yanı sıra, iskele ve çarşı bulunur, yerleşimde ise çoğunluk nüfusu Rumlar oluşturmaktadır. III. Ahmed döneminde, Kaymak Mustafa Paşa, sahilde 1720 tarihli cami ve çeşmeyi yaptırır, Beylerbeyi sınırına yakın Ferahâbad Yalısı'nın da sahibidir. 18. yüzyılda Çengelköy İskelesi ile Vanıköy arasındaki kıyı boyunca Ermeni ailelerinin yalılarının sayısı artar, 19. yüzyılın ikinci yarısında ise Türkler bu bölgede ağırlık kazanmaya başlar.⁴⁷ Çengelköy, özellikle varlıklı Türkler'in tercih ettikleri bir semt haline gelir.⁴⁸

Beylerbeyi ile Çengelköy arasında, Havuz İskelesi'nin belirlediği sınır bölgesinde, biri erkekler, diğeri kadınlar için birer deniz hamamı⁴⁹ bulunur, hamamlardan sonra Çengelköy İskelesi ve Pazar Kayığı⁵⁰ İskelesi sıralanırdı. Sultan Abdülaziz zamanında tepede, "Havuzbaşı Meydanı" adı verilen ağaçlık alanda, Çakaldağı'ndan gelen Havuzbaşı Dere-si'nin sularıyla dolan üç havuz ile bir mesire yeri düzenlenmiştir.⁵¹

Bostancıbaşı Defterleri'nden, Beylerbeyi Camii'nden Çengelköy İskelesi'ne kadar olan sahilde çoğunlukla rical ve ekâbir yalıları bulunmasına karşın, Çengelköy İskelesi ile Kuleli Kışlası arasında kalan sahildeki yalı sahiplerinin çoğunlukla gayrimüslimler olduğu anlaşılmaktadır.⁵² 1826 öncesinde düzenlenmiş Bostancıbaşı Defteri'ne göre sahilde yer alan yapılar Havuz İskelesi'nden itibaren şu şekilde sıralanmaktaydı: Fırtına Kaptan zevcesinin yalısı, Yusuf Paşa Zevcesi Elhâne Hanım Yalısı, Kethüda kalemi hülefasından Raşid Efendi Yalısı, Yusuf Paşazâde Molla Efendi Yalısı, Hasırcıbaşı Emin Ağa Yalısı, Bostancıbaşı Abdullah Ağa Yalısı, kahvehaneler, Çengel kariyesi İskelesi, Kapuçuhadarı Ömer Efendi Yalısı, Küçük Yorgi Kalfa Yalısı, Kaytanoğlu zimmînin⁵³ hânesi, Aşçı Mardiros'un hânesi, Simkeş Oseb vereselerinin hânesi, Çuhacı Mike'nin iki hânesi, Aralık İskele, Simkeş Artin'in hânesi, Şalcı Köçekoğlu Ando'nun hânesi, sarraf Kirkor hânesi, Arnavud oğlu zimmînin hânesi, Şerbetçi Hanım oğlu zimmînin hânesi, sarraf Karabet'in hânesi, mümaileyhin arsası, Moralı Ali Efendi'nin damadının yalısı, balıkçı odası, kireç ocağı, kirişhâne, Mâileziz çeşme, Kulebağçesi bostancı ocağı, Kulebağçesi mesiregâh nam mahal, Mescidişerif.⁵⁴

Çengelköy'ün en dikkat çeken yapısı, Beylerbeyi sınırına yakın bir koyda konumlanmıştı, arkasında büyük bir bostan ve bahçeler bulunurdu. 19. yüzyılın başında III. Selim'in sadrazamı Koca Yusuf Paşa'dan eşine kalan yalı, paşanın torunu Hamdi Paşa tarafından 1850'lerde Ayaşlı Esad Muhlis Paşa'ya satılır. Yalının 1872'de sahibi, Esad Paşa'nın oğlu Sadullah Paşa'dır.⁵⁵ Sadullah Paşa Yalısı olarak ünlenen yalıda tek katlı selamlık kuzeyde rıhtım boyunca uzanmaktaydı, ilerisinde iki katlı ahşap kayıkhanesi vardı.⁵⁶ İlk yapılışı 18. yüzyılın sonlarına tarihlenen harem binası⁵⁷ ise iki katlıdır, kuzeyinde ana yapıyla bağlantılı fakat ayrı birer daire olarak hamam ve harem duvarıyla bitişik mutfak bulunur, bahçede geniş bir havuz yer alırdı.⁵⁸ Bugüne sadece harem binası ulaşmış, selamlık 20. yüzyıl başında yıkılmıştır.⁵⁹ Merkez akslara göre simetrik düzenlenen harem binası, ilk katta köşeleri pahlı, üst katta oval planlı orta sofaya sahiptir, üst kat eliböğründelerle desteklenen çıkmalarla genişletilmiştir. Sofanın iki yanında yer alan eyvanlar, denize ve bahçeye bakış verir. Üç kollu anıtsal merdivenler, denize paralel aksta, sofanın iki yanında bulunur, merdiven evlerinde cepheler eğrisel tasarlanmıştır. Oval planlı basık kubbe, iç mekânda otağ benzeri düzenlemeye sahiptir. Her iki katta sofaya açılan sekizer oda bulunur. Eyvanların yanındaki odalar, sedirler, kavukluk ve yüklükle geleneksel mekân düzenindedir. Bu odaların merkezinde ve üst kat sofasında bulunan nişler, mimari ve peyzaj konulu İstanbul resimleriyle dekore edilmiştir. Boğaziçi sivil mimarisinin ayakta kalan nadir örneklerinden biri olan Sadullah Paşa Yalısı'nın iç mekânında barok ve ampir

dekorasyon anlayışı, cephede ise dengeli oranlarıyla geleneksel Türk mimarisi hâkimdir. İskeleyle gelmeden, Çınarlı meydanın yanında bulunan Bostancıbaşı Abdullah Ağa Yalısı, bugüne bazı değişikliklerle ulaşmıştır. 19. yüzyıl başına tarihlenen iki katlı yalı⁶⁰, asimetrik plan düzenine sahiptir. Çınarın yanındaki 1234 / 1818-19 tarihli ahşap cami de asıl adı Hamdullah olan Abdullah Ağa tarafından yaptırılmıştır.⁶¹ Abdullah Ağa Yalısı'nın ilerisinde bulunan Çengelköy karakolu, Anadolu yakasına inşa edilen ilk karakollardan biridir, 1842 yılına tarihlenir.⁶² Neoklasik üslupta tasarlanmış olan yapının deniz cephesi, simetrik düzendeydi, merkezde dört sütunun oluşturduğu kolonadlı bir sundurma bulunmaktaydı.

Resim 3: Ortada Çengelköy Karakolu ve sağda Abdullah Ağa Yalısı, 1906-1907 [Maurice Meys]. (M. Sinan Genim, (ed.), Konstantiniyye'den İstanbul'a XIX. Yüzyıl Ortalarından XX. Yüzyıla Boğaziçi'nin Anadolu Yakası Fotoğrafları, Suna ve İnan Kırç Vakfı, İstanbul, 2012, cilt 4, 729).

İskelenin diğer tarafında, Osmanlı Ermenileri'ne ait on adet yalının arasında, Köçeoğlu Ailesi'ne ait yalı dikkat çekmekteydi. Saraya yakınlığı ile bilinen varlıklı Köçeoğlu Ailesi'nin tepede çiftliği ve büyük bir havuza sahip köşkü bulunurdu. Oval sofalı, dört yönde simetrik planlı köşk, Sultan Abdülmecid'in sıklıkla ziyaret ettiği bir mekândı, daha sonra sultanın oğlu Burhaneddin Efendi için satın alınmış, 1872'den sonra ise Vahideddin Efendi'ye verilmiştir.⁶³ Vahideddin Efendi bu alanda üç köşk daha inşa ettirmiş, 1980'li yıllarda restorasyon geçiren köşkler, 2011'de harap hale geldiği için yıktırılmıştır.⁶⁴

1780 civarına tarihlenen Köçeoğlu Yalısı, selamlık ve selamlıktan daha büyük olan harem binalarından oluşmaktaydı⁶⁵, bu binalar da bugüne ulaşmamıştır. Zemin üzeri tek katlı selamlık yapısının üst katı, denize doğru eliböğründelerle desteklenen çıkmalara sahipti, saçaklar da konsollarla desteklenmişti. Asimetrik planlanmış olan yalıda, üst katta beş oda bulunurdu, mermer çeşmeli orta sofanın köşeleri pahlanmıştı, bahçe cephesinde ve yan cephede birer eyvan sofaya açılmaktaydı. Tavanlar, çeşitli motiflerle dekore edilmiş, duvarlar kalem işleri ve alçı kabartmalarla bezenmişti.⁶⁶

Sahil şeridi, sivil mimari görünümünde, kırma çatılı, üçgen alınlıklı Kaymak Mustafa Paşa Camii ve Kuleli Kışlası ile devam eder. II. Mahmud, 1828'de sahildeki Kaymak Mustafa Paşa Mescidi'nin geniş çaplı onarımını yaptırıp, minare ve mahfil ekletmiş, sarayın bostancılarının oturduğu Bostancıbaşı Odaları yerine de süvarilere kışla ve kendisine bir daire yaptırmıştır. Sultan Abdülmecid, bir kaza sonucu yanmış olan bu kışlayı yeniden inşa ettirmiştir. Kuleli Kışlası olarak bilinen bu kışla da Kırım Savaşı sırasında yangın geçirince, Sultan Abdülaziz 1861'de kışlayı yeniden yaptırır.⁶⁷ Ortası avlulu kışla yapısı, iki ucundaki sivri külahlı, beş katlı kulelerle dikkat çeker, deniz cephesinin merkezinde üçgen alınlık ve çift sütunlarla vurgulanmış hünkâr kasrı bulunur. Yapının büyük ölçeği ve anıtsal cephesi, Anadolu kıyısında bir nirengi noktası haline gelmesini sağlamıştır.

Vaniköy

Resim 4: Vaniköy, 1885-1890 [Gülmez Kardeşler]. (M. Sinan Genim, (ed.), Konstantiniyye'den İstanbul'a XIX. Yüzyıl Ortalarından XX. Yüzyıla Boğaziçi'nin Anadolu Yakası Fotoğrafları, Suna ve İnan Kıraç Vakfı, İstanbul, 2012, cilt 4, 689).

Vaniköy, arkadaki tepelerin sahile çok yakın olmasından dolayı, ince bir sahil şeridi halinde gelişmiştir. Eskiden Papaz Korusu adı verilen bölge, IV. Mehmed tarafından (1648-1687) Vâni Efendi'ye bağışlanmıştır. Vâni Efendi burada bostancılara ait mescidi yenilemiş, cami için vakıf ve yalı yaptırmış, Vaniköy'ün semt olarak gelişmesi bu şekilde başlamıştır. Vaniköy korusunun arkasındaki dik tepede bir çiftlik yaptırmış olan Kenan Efendi, II. Mahmud'a araziye ve burada yaptırdığı kasrı hediye etmişti. İcadiye Kasrı olarak anılan köşk, Kırım Savaşı sırasında yanmıştır.⁶⁸

19. yüzyılda bu bölgede ağırlıklı olarak Osmanlı paşaları ve şeyhülislam oturmıştır. Müşir Mehmet Paşa, Sikkezanbaşı Fettah Efendi oğlu Ferit Yusuf Paşa, Derviş Efendi bu bölgede sıralanan yalıların sahipleridir.⁶⁹ Viyana Sefiri Mahmud Nedim Paşa'nın selamlık, harem ve cadde yönünde ağalar odası içeren yalısının⁷⁰ iki katlı selamlık dairesinin yanında, yalı mimarisine yabancı bir unsur olarak üç katlı, külahlı kulesi bulunmaktadır. Oval sofalı, kayıkhaneye üzerinde iki katlı yalı, Hanım Sultanlar Kâhyası Fevzi Efendi'ye aittir.⁷¹ Anadolu Kadıaskeri Necdetin Efendi Yalısı, 19. yüzyıl sonunda kayıkhaneye üzerinde yan yana harem, selamlık ve hamlacı dairelerini içermektedir, harem bölümü yanarak bugüne ulaşmamıştır.⁷² Vâni Efendi Camii'ne ve Vaniköy İskelesi'ne gelmeden sağda 1899'a kadar Evkaf Nazırı Mustafa Paşa Yalısı bulunurdu, sonrasında Serasker Rıza Paşa yalısı alıp yıktırarak yeni bir yalı yaptırmıştır.⁷³ Vâni Efendi Camii'nin sol tarafında, bugüne ulaşmayan, on dokuz odalı, hamamlı, limonluklu, büyük bahçe içinde Ali Rıza

Efendi Yalısı vardı onu yine bugün ayakta olmayan Sikkezanbaşı Abdül Fettah Efendi / Yusuf Paşa Yalısı izlerdi.⁷⁴

Maliye Nazırı Ahmet Nazif Paşa'nın yalısı, Vânizâde ailesinin yalısının bulunduğu yerdedir, 1871-76 arasına tarihlenir. Arazi, öncesinde II. Mahmud döneminde İhtisap Ağası olan Hüseyin Ağa'ya aittir. Kuzeyde kayıkhaneye bulunurdu. Subasman üzerinde iki ahşap kattan oluşan harem bölümü ve tek kattan oluşan daha küçük boyutlardaki selamlık daire, birbirine ahşap kapı ve döner dolapla bağlıydı, yol üzerinden geçen bir köprü ile de arkadaki koruya ulaşılırdı.⁷⁵ Hala ayakta olan yapıda, harem bölümünün saçak altı çifte konsolları dikkat çekici tasarıma sahiptir.

Resim 5: Ahmed Nazif Paşa Yalısı, 2012 (Fotoğraf: Gözde Çelik)

Bu yalının yanında, Medine Müdafii Fahrettin Paşa'nın yalısı bulunurdu.⁷⁶ 1895 yılında Erzincanlı Ahmet Paşa tarafından yenilenen yalının, kubbeli hamam, çamaşırılık, arabalık, mutfak, su deposu, uşak dairesi gibi ek yapıları vardı, yalı 1992'de yanmıştır.⁷⁷ Bu yalının yanında ise, Adile Sultan'ın kâhyası Beylikçi Niyazi Abdullah Bey'in yalısı yer alırdı. Yanda bulunan 18. yüzyılın Şeyhülislam ailesi Dürrizâdelere, yalıların selamlık bölümünü V. Mehmed Reşad'ın üçüncü kadın efendisi Mihrengiz Hanım'a satmışlar, yalı bugüne ulaşmamıştır.⁷⁸

Takvimhane Nazırı Recai Mehmet Efendi Yalısı, dört yönde simetrik kare planlı, orta bölümleri öne doğru çıkarılmış, kalkan çatı ile bitirilmiş, merkezinde yine kalkan duvarlı çatı feneri olan bir yapıdır.⁷⁹ Kandilli sınırına yakın Sır Kâtibi Mustafa Nuri Paşa Yalısı, arkasında korusu olan, iki katlı, geniş cepheli bir yalıydı. Kemerler altından geçilen bir kayıkhanesi bulunan yalı 1930 öncesinde yıkılmıştır.⁸⁰

Kandilli

Resim 6: Arnautköy'den Kandilli görünümü, 1890-1895 (Sebah&Joallier, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Arşivi, no:319)

Boğaz'ın en dar bölgesinde yer alan Kandilli'de, 18. yüzyılın ortalarına doğru hasbahçenin bir bölümünün yerleşime açılmasıyla başlayan iskân, 19.yüzyılda kozmopolit bir yerleşimin şekillenmesiyle devam etmiştir.⁸¹ II. Mahmud, Kandilli iskelesi önünde bir binek taşı yaptırmış, buradan atla İcadiye'ye geçmeyi alışkanlık edinmiştir.⁸² 19. yüzyılın sonlarına doğru, Kandilli başta İngiliz ve Fransızlar olmak üzere, saraya yakın yabancıların ve Batılı aydınların tercih ettikleri bir semt olmuştur.

Bu dönemde Kıbrıslı Yalısı, İsmail Paşa Yalısı, Abud Efendi Yalısı, Kont Ostrorog Yalısı, Mustafa Fazıl Paşa Yalısı sahil şeridinin önde gelen yapılarıdır. Öte yandan, panoramaya hâkim yapı, Kandilli Burnu hizasında, tepede yer alan Âdile Sultan Sarayı'dır. Merkezde oval sofası ve doğrusal sıralanan salonları ile görkemli bir yapı olan Âdile Sultan Sarayı, tepeden bir tünelle selamlık görevi gören kıyıdaki sahilsarayına bağlıydı,⁸³ cadde üzerinden geçen kapalı ahşap köprü, yalının bahçesindeki deniz hamamına ulaşım sağlıyordu.⁸⁴ Sahilsaray 1885'te, 1910'lardan itibaren Kandilli Kız Lisesi olarak kullanılan tepedeki Âdile Sultan Sarayı ise 1987'de yanmış,⁸⁵ öte yandan tepedeki saray yeniden inşa edilmiştir. Kandilli Burnu'nda Şadiler⁸⁶ İskelesi'nin kuzeyinde, 1815'te Şevki Efendizâde'nin yalısı bulunur. Daha sonra Muammer Paşa ve Kani Paşa'nın oturduğu yalı, 1886'da Maliye Nazırı Edib İbrahim Bey'e geçer.⁸⁷ Yayvan yapı, Akıntıburnu da denilen bu bölgede, kayalar üzerine oturtulmuştur. Kandilli tarafında harem, Vaniköy tarafında selamlık kısmına sahip olan yalı, kayıkhaneli kâgir kat üzerinde, iki ahşap katlıdır. Cephede, sağ kanat ve merdiven hizalarına gelen orta bölümde eliböğründeli çıkmalar, yalıya geleneksel görünümünü kazandırır. Solda deniz girişi, iki sütunlu çıkmayla vurgulanır. Plan tasarımında, birinci kattaki dikdörtgen planlı taşlıkların üzerine gelen ikinci kat sofalarının köşeleri pahlanmış, üç kollu merdivenler harem ve selamlıkta sırt sırta yerleşmiştir. Edib Efendi Yalısı olarak bugüne ulaşan yalı, Kandilli'nin karakteristik yapılarından biridir.

Resim 7: Edib Efendi Yalısı, 2011 (Fotoğraf: Gözde Çelik)

Kandilli İskelesi'nin kuzey tarafında yer alan Mustafa Fazıl Paşa Yalısı, dönemin önemli yapılarından bir diğerydi. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunu, Hıdiv İsmail Paşa'nın da kardeşi olan Mustafa Fazıl Paşa (1830-1875), Kandilli'de önceden Süleyman Paşa'nın yalısının bulunduğu arsaya, kızları Prenses Azize ve Nazlı için⁸⁸ 1859 yılında "Mavi Saray" olarak da adlandırılan bir yalı inşa ettirir.⁸⁹ Kandilli'nin önde gelen yalılarından biri olan yapı, geniş ve yüksek fakat hareketli cephesi, üç bölümlü plan şeması ve Neoklasik cephe düzenlemesiyle, Geç Tanzimat dönemi yapılarının tipik bir örneğiydi.

Resim 8: Kandilli'de Mustafa Fazıl Paşa Yalısı (Bir Ulu Rüya'yı Görenler Şehri Üsküdar, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, 2008, 109).

Denize bakan cephe boyunca uzunlamasına konumlanan yalı, harem ve selamlık dairelerinin ortada mabeyin bölümüyle birleştiği, dönem yapılarında sıkça görülen, üç bölümlü bir plan kurgusuna sahipti, harem ve selamlık bölümlerinde, geniş bir aydınlığın iki tarafında sırt sırta gelmiş, üç kollu birer anıtsal merdiven yer almaktaydı. Yapının sonraki sahiplerinden Celâleddin Bey'in kızı Mevhibe Celâlettin, anılarında Mustafa Fazıl Paşa'dan satın alınan yetmiş iki odalı yalığı koruya bağlayan kafesli ahşap köprüden, tepeye kadar uzanan koruda bulunan köşkten bahseder.⁹⁰ Yalının dağdan gelen birçok masura suyu bulunmaktaydı, mutfak binası da koru kapısının hemen yukarısında konumlanmıştı.⁹¹ 1879 yılında Sultan Abdülhamid yalığı eşyasıyla birlikte kardeşi Cemile Sultan için 25.000 altına satın alır, 1884'te Cemile Sultan yalığı ve koruyu oğlu Celâleddin Bey'e bırakır. Celâleddin Bey, harem kısmını vergisinin ağırlığı nedeniyle 1913 /1914'te yıktırılmış, köy halkının faydalanmasına bırakılan yalı hamamı da, Boğaz yolunun genişletilmesi sırasında yıkılmıştır.⁹²

Bu yalıdan sonra, Feridun Bey, Kontrato Müdürü Osman Bey, Server Paşa, Altunizâde Necip Efendi, Çengelolu Tahir Paşa yalıları Göksu yönünde sıralanan diğer yalılarıdır.⁹³ Aralık İskeleyi yanındaki Feridun Bey Yalısı, 1875'ten sonra Manford adlı bir İngiliz'e; Kontrato Müdürü Osman Bey'in on dokuz odası, havuzu, kayıkhanesi, tulumbası ve limonluğu bulunan yalısı da Albay Glavany adlı bir İngiliz'e geçmiştir.⁹⁴ Polonya asıllı Fransız Kont Leon Ostrorog, yüzyıl dönümünde yandaki Server Paşa Yalısı'nın sahibidir.⁹⁵ Kayıkhanesi üzeri iki katlı yalıda selamlık (küçük yalı) ve harem (büyük yalı) bitişiktir. Harem bölümünde üç kollu eğrisel merdiven, karniyarık sofanın bahçe tarafında konumlanmıştır. 1905'e tarihlenen selamlık ise asimetrik planlıdır, bodrumunda havuzu bulunur.⁹⁶ Altunizâde Necip Efendi Yalısı, Dolmabahçe Sarayı mimarı Karabet Amira Balyan'a 19. yüzyıl ortalarında inşa ettirilmiştir. Önce Baron de Vandoeuvre adlı bir Fransız, sonra da Abud Efendi bu yalığı satın almıştır. 1985 yılında restore edilen Abud Efendi Yalısı⁹⁷, kayıkhanesi girişi üzerinde iki katlıdır (Res. 9). Kazasker Şeyda Bey'den Asım Paşa ve Çengelolu Tahir Paşa'ya geçen yalının sahibi yüzyıl sonunda İsmail Paşa'dır. Abud Efendi Yalısı'na bitişik kısmı harem, diğer bölümü selamlık olarak yapılmıştır. Asimetrik planda, haremde üç kollu eğrisel merdiven kara tarafında yer alır. Mimarının Karabet Balyan olması ihtimali vardır. Yüzyıl sonunda değişim geçirerek Art Nouveau karakter kazanmış olan yalı, 1972 yılında tamamen yanmıştır.⁹⁸

Göksu Deresi'ne doğru 18. yüzyıl sonlarında I. Abdülhamid dönemi sadrazamlarından İzzet Mehmet Paşa'nın yalısı vardır. Yapı, paşanın oğlu Sait Bey ve torunu Ataullah Bey'den sonra (1840'lı yıllar) Kıbrıslı Mehmet Paşa'ya geçmiştir. İki defa Kaptan Paşalık, üç defa sadrazamlık yapan Kıbrıslı Mehmet Paşa, bu yalının yerine yeni bir yalı yaptırır. Merkez bölümünde iki, yan kanatlarda tek katlı olan yalının deniz cephesi altmış dört metre uzunluğundadır.

Resim 9: Sağda Abud Efendi Yalısı, 2011 (Fotoğraf: Gözde Çelik)

Harem ve selamlık kısımları bahçede duvarla ayrılmış olan yalıda Fransa İmparatoriçesi Eugénie şerefine yemek verilmiştir.⁹⁹ Plan düzenlemesinde, üç adet karniyarık sofa, dört yönde eyvanlarla genişlemiştir. Köşelerdeki dikdörtgen planlı odalar öne çıkar ve üç bölümde denize paralel kademelenerek cepheye hareket kazandırır. 1900 civarında yenilenen yalıya yan bahçe tarafında fıskiyeyle limonluk ve büyük bir divanhane eklenmiştir. Orijinal halinde zemin kat pencereleri yere kadar inmektedir ve üç adet hamamı vardır. Kıbrıslı Yalısı, tek katlı yayvan düzenleme açısından Beylerbeyi Yusuf Ziya Bey Yalısı'na benzerlik gösterir.¹⁰⁰ Plandaki yerelliğe karşın, iç mekân dekorasyonu ve tekne tonoz tavan gibi unsurlar iç hacimlere Avrupalı bir atmosfer kazandırır.

Resim 10: Kıbrıslı Yalısı, 2011 (Fotoğraf: Gözde Çelik)

Değerlendirme

Üsküdar'ın Paşalimanı-Kandilli arasında kalan sahil şeridi, 19. yüzyılda inşaat faaliyeti açısından yoğun bir gelişim göstermiş, bu gelişimin odak noktasını yalılar oluşturmuştur. İstanbul'a has bir sayfiye yerleşimi olarak yalılar, cephe tasarımında Neo-Klasik, Neo-Barok, Art Nouveau gibi Batılı akımların, plan organizasyonunda ise geç dönem Osmanlı konut geleneğinin izlerini taşırlar. Planda orta eksene göre simetri gözetilen örnekler olduğu gibi, kayıkhanesi girişi üzerinde asimetrik tasarımların da yapıldığı veya eklemelerle binaların görünümünün değiştirildiği gözlenmektedir. Genellikle yayvan, denize paralel ve iki katlı düzenlenen yalılar, arkalarındaki tepeleri kaplayan korular ve koru içlerinde yer alan köşklerle kademelenen bir düzenlemenin göz alıcı vitrini konumundadırlar.

Çoğu 19. yüzyılda birkaç kez el değiştirmiş olan yalılar, saray ve çevresi, devlet ricali, Mısır hanedan ailesi başta olmak üzere, azınlık tüccarları, yabancı elçilik mensupları, Batılı aydınlar, çeşitli din ve ulustan seçkin ailelerin de katılımıyla çeşitlilik gösteren bir kullanıcı profiline sahiptir. Bu dönemde Kandilli sahil şeridi Levanten ve yabancı uyruklu ailelerin tercih ettiği bir bölge haline gelmiş, öte yandan Beylerbeyi-Çengelköy İskelesi arasındaki sahil şeridi yerleşim açısından Türk karakterini korumuştur.

19. yüzyıl, Boğaz'ın iki yakasında da nüfus yoğunluğunun arttığı ve kentsel kimliği oluşturan yapıların şekillendiği bir süreçtir. Bu dönemde kayıkların yanı sıra vapurlarla yeni bir safhaya geçen ulaşım sistemi sayesinde yeniden düzenlenen iskeleler de bölgede sirkülasyon yaratmış ve yapılaşmış çevrenin değişimine katkıda bulunmuşlardır. Öte yandan, yangınlar ve yıkımlar nedeniyle, Üsküdar yalılarının çok azı bugüne orijinal haliyle ulaşabilmiştir. Birçok yalı selamlık veya harem dairesini ve ekli yapılarını kaybetmiş, yalıların bugüne ulaşan bölümlerinden bazıları ise yangınlar sonrasında betonarmeye çevrilmiştir. Kıyı şeridinin kentsel kompozisyon bütünlüğünü oluşturan unsurların başında gelen yalıların ve diğer yapıların 19. yüzyıldan bugüne geçirdikleri değişimlerin izlenebilmesi, geçmiş ve gelecek bilincinin sağlanması yoluyla kültürel farkındalığın kazandırılması açısından önem taşımaktadır.

Dipnotlar

- ¹ Münevver Ayaşlı, Dersaadet, Timaş Yayınları, İstanbul, 2005, 70-71.
- ² Doğan Kuban, "Yalılar", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, cilt 7, 1994, 420. 19. yüzyılın ortalarından itibaren yalı kiralari artış gösterirken, II. Abdülhamid döneminde tazyikler ve yasaklar nedeniyle Boğaziçi eski canlılığını kaybeder. Bkz. Halûk Y. Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi'ne Dair*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1986, 192.
- ³ Kuban, *a.g.e.*
- ⁴ Şehsuvaroğlu, *a.g.e.*, 190.
- ⁵ Murat Koç, Yeni Türk Edebiyatı'nda Boğaziçi ve Boğaziçi Medeniyeti, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2005, 231.
- ⁶ İffet Evin, Yaşadığım Boğaziçi, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayını, İstanbul, 1987, 31.
- ⁷ Kuban, *a.g.e.*, 419.
- ⁸ Nedret Ebcim, Üç Dinin ve Ünlülerin Buluştuğu Semt: Kuzguncuk, İleri Yayınları, 2005, 43.
- ⁹ Tülay Akın, "Paşalimanı Camii", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, cilt 6, 1994, 230.
- ¹⁰ Ünal Kurtçu, Boğaziçi Tiryakiliği, Elips Kitap, Ankara, 2007, 93.
- ¹¹ Ebcim, *a.g.e.*, 60.
- ¹² Şehsuvaroğlu, *a.g.e.*, 260.
- ¹³ Kurtçu, *a.g.e.*, 94.
- ¹⁴ Şehsuvaroğlu, *a.g.e.*, 261.
- ¹⁵ Şehsuvaroğlu, *a.g.e.*, 263-264.
- ¹⁶ Nur Akın, "Kuzguncuk", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, cilt 5, 1994, 145-146.
- ¹⁷ *a.g.e.*, 146.
- ¹⁸ Kurtçu, *a.g.e.*, 98.
- ¹⁹ Murat Belge, Boğaziçi'nde Yalılar, İnsanlar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, 151-154.
- ²⁰ Orhan Erdenen, Boğaziçi Sahilhaneleri 2, İstanbul, 1993, 360-366.
- ²¹ Sedat Hakkı Eldem, Boğaziçi Yalıları Anadolu Yakası, Vehbi Koç Vakfı, İstanbul, 1994, 233-234.
- ²² *a.g.e.*, 225.
- ²³ Ebcim, *a.g.e.*, 52.
- ²⁴ Kurtçu, *a.g.e.*, 99.
- ²⁵ Erdenen, *a.g.e.*, 351.
- ²⁶ Ebcim, *a.g.e.*, 52.
- ²⁷ *a.g.e.*, 66-67.
- ²⁸ *a.g.e.*, 50-51.
- ²⁹ M. Sinan Genim (ed.), *Konstantiniyye'den İstanbul'a XIX. Yüzyıl Ortalarından XX. Yüzyıla Boğaziçi'nin Anadolu Yakası Fotoğrafları*, Suna ve İnan Kıraç Vakfı, İstanbul, 2012, 243.

- ³⁰ *a.g.e.*, 244.
- ³¹ “Boğaziçi”, *İslâm Ansiklopedisi*, cilt 2, 1944, 689.
- ³² *a.g.e.*
- ³³ Ahife Batur, “*Beylerbeyi Sarayı*”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 2, 1994, 206-210.
- ³⁴ Erdenen, *a.g.e.*, 344-345.
- ³⁵ Celaleddin Germiyanoglu, “*Beylerbeyi*”, *Reşad Ekrem Koçu İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 5, 1961, 2674.
- ³⁶ Erdenen, *a.g.e.*, 330-333.
- ³⁷ Ayaşlı, *a.g.e.*, 220-221.
- ³⁸ Erdenen, *a.g.e.*, 327-329.
- ³⁹ Eldem, *a.g.e.*, 184-185.
- ⁴⁰ Şehsuvaroğlu, *a.g.e.*, 267.
- ⁴¹ Eldem, *a.g.e.*, 205-211.
- ⁴² Haluk Sezgin, “*Hasib Paşa Yalısı*”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 4, 1994, 9.
- ⁴³ Germiyanoglu, *a.g.e.*, 2674.
- ⁴⁴ Mısırlı Prenses Fatma Hamîmefendi'nin, yalısının arkasındaki geniş arazi içinde iki köşkü vardır, Sultan Abdülhamid'in cülûs günlerinde ilk olarak köşklere biri üzerindeki taç ışıklarını ve “*Fatma Hanım tacını giydi*” sözlerine vesile olur. Bkz. Ayaşlı, *a.g.e.*, 182-183.
- ⁴⁵ Eldem, *a.g.e.*, 182-183.
- ⁴⁶ İbrahim Hakkı Konyalı, Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi, cilt 2, İstanbul, 1977, 546.
- ⁴⁷ Cahit Kayra ve Erol Üyepazarcı, *Mekânlar ve Zamanlar Kandilli-Vanıköy-Çengelköy*, İstanbul, 1993, 140-147.
- ⁴⁸ P.A. Dethier, *Boğaziçi ve İstanbul (19. Yüzyıl Sonu)*, çev. Ümit Öztürk, Eren Yayınları, İstanbul, 1993, 90.
- ⁴⁹ Deniz hamamları, dört tarafı kapalı, ahşap, küçük yüzmeye havuzları gibi düzenlenir, tabanları da ahşapla kaplı olup, en küçüğü 12x6, en büyüğü 25x15m. boyutlarında olur. işletmecileri gayrimüslimlerdir. Bkz. Şahmurat Arık, “*Türk Romanında İlginç Bir Mekân Unsuru: Deniz Hamamları*”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, c.13, no:2, 2005, 633-634.
- ⁵⁰ Boğaz'da deniz taşımacılığı için kullanılan, hem yolcu hem yük taşıyan büyük kayıkların yerini, 19. yüzyılda pazar kayıkları alır. Çengelköy'ün badem, çilek, kiraz ve ayva gibi ünlü meyvelerini Pazar Kayığı İskeleyi'nden şehre taşıyan bu kayıklar dönüştürme köyün dükkanlarının ihtiyaçlarını getirir. 1849 yılında Şirket-i Hayriyye'nin kurulmasıyla daha önce yapılan Boğaz vapur seferleri düzene girer ve Pazar kayıklarının kullanımını azalmaya başlar. Bkz. Reyhan Çorak, *Çengelköy, Heyamola Yayınları*, İstanbul, 2009, 40-41. Ancak pazar kayıkları, vapurlarla 1910'a kadar rekabet ederler. Bkz. Artun Ünsal, *Çengelköy “Pazar Kayığı Sokak”*, İstanbul Sokakları 101 Yazardan 100 Sokak, haz. Murat Yalçın, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, 51.
- ⁵¹ Çorak, *a.g.e.*, 50.
- ⁵² Şehsuvaroğlu, *a.g.e.*, 270.
- ⁵³ Tanzimat reformlarına dek, zimmîlerin (Müslüman olmayan Osmanlıların) yalılarına yalı değil, ev (hâne) denirdi, Tanzimat sonrasında ev değil, yalı sahibi olma hakları kabul edildi. Bkz. Kayra ve Üyepazarcı, *a.g.e.*, 149.
- ⁵⁴ “Çengelköyü”, *Reşad Ekrem Koçu İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 7, İstanbul, 1965, 3826.
- ⁵⁵ Erdenen, *a.g.e.*, 291.
- ⁵⁶ Konyalı, *a.g.e.*, 537.
- ⁵⁷ Eldem, *a.g.e.*, 174.
- ⁵⁸ Ayaşlı, *a.g.e.*, 208.
- ⁵⁹ Tülay Artan, “*Sadullah Paşa Yalısı*”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 6, 1994, 396.
- ⁶⁰ Erdenen, *a.g.e.*, 283.
- ⁶¹ *Hadikatü'l Çevâmi'* den Mehmet Rebîî Hâtemî Baraz ve Zeynep Demircan, *Çengelköy'de Tarih*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004, 192.
- ⁶² Çorak, *a.g.e.*, 113.
- ⁶³ Kayra ve Üyepazarcı, *a.g.e.*, 150-154.
- ⁶⁴ Saffet Emre Tonguç ve Pat Yale, *Boğaz Hakkında Herşey*, *Boyut Yayınları*, İstanbul, 2012, 251.
- ⁶⁵ Eldem, *a.g.e.*, 165.
- ⁶⁶ *a.g.e.*, 166.
- ⁶⁷ Şehsuvaroğlu, *a.g.e.*, 270. Kışla, 1876'da askeri liseye devredilir. Bkz. Çorak, *a.g.e.*, 133.
- ⁶⁸ “Boğaziçi”, *İslâm Ansiklopedisi*, cilt 2, 1944, 688.
- ⁶⁹ Eldem, *a.g.e.*, 142.
- ⁷⁰ Erdenen, *a.g.e.*, 261.
- ⁷¹ Eldem, *a.g.e.*, 142-148.
- ⁷² Erdenen, *a.g.e.*, 258-259.
- ⁷³ Kayra ve Üyepazarcı, *a.g.e.*, 109.
- ⁷⁴ *a.g.e.*, 105, 109.
- ⁷⁵ Erdenen, *a.g.e.*, 248-251.
- ⁷⁶ Eldem, *a.g.e.*, 142-143.
- ⁷⁷ Erdenen, *a.g.e.*, 247.
- ⁷⁸ Kayra ve Üyepazarcı, *a.g.e.*, 104, 113, 115.
- ⁷⁹ Vaziyet planı için bkz. Eldem, *a.g.e.*, 12. Recai Mehmet Efendi'nin oğlu Recaizâde Mahmut Ekrem, on sekiz yaşına kadar selamlık, harem dairesi ve hamamı olan bu alandaki yalıda yaşamış, yalı daha sonra Mısırlılar'a satılmıştır. Bkz. Şehsuvaroğlu, *a.g.e.*, 274-275.
- ⁸⁰ Kayra ve Üyepazarcı, *a.g.e.*, 102, 112.
- ⁸¹ “*Kandilli*”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 4, İstanbul, 1994, 408-410.
- ⁸² “*Boğaziçi*”, *İslâm Ansiklopedisi*, cilt 2, 1944, 687-688.
- ⁸³ Belge, *a.g.e.*, 49.
- ⁸⁴ M. Celâlettin Atasoy, *Kandilli'de Tarih*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul, 2010, 98.
- ⁸⁵ Kayra ve Üyepazarcı, *a.g.e.*, 64, 80.
- ⁸⁶ Şadiler, Kandilli akıntısından geçmeye çalışan teknelere halatlar atarak yedekçilik yapan buna karşılık ücret alan eski bir yeniçeri takımıdır. Bkz. Kayra ve Üyepazarcı, *a.g.e.*, 27.
- ⁸⁷ Kayra ve Üyepazarcı, *a.g.e.*, 45, 61. Plan için bkz. Eldem, *a.g.e.*, 134.
- ⁸⁸ Eldem, *a.g.e.*, 114.
- ⁸⁹ Atasoy, *a.g.e.*, 81.
- ⁹⁰ Sâra Ertuğrul Korle, *Geçmiş Zaman Olur ki... Prenses Mevhibe Celâlettin'in Anıları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1987, 19-20.
- ⁹¹ Atasoy, *a.g.e.*, 84.
- ⁹² Atasoy, *a.g.e.*, 83, 87.
- ⁹³ Vaziyet planı için bkz. Eldem, *a.g.e.*, 114-115.
- ⁹⁴ Kayra ve Üyepazarcı, *a.g.e.*, 42, 56. Eldem, *a.g.e.*, 114'te Albay'ın adı Flavaning olarak geçer.
- ⁹⁵ Belge, *a.g.e.*, 140.; Kayra ve Üyepazarcı, *a.g.e.*, 54.
- ⁹⁶ Erdenen, *a.g.e.*, 215.
- ⁹⁷ *a.g.e.*, 207.
- ⁹⁸ *a.g.e.*, 205-206.
- ⁹⁹ Kayra ve Üyepazarcı, *a.g.e.*, 39. Yalının planı ana hatlarıyla eski yalıya aittir. Bkz. Eldem, *a.g.e.*, 121.
- ¹⁰⁰ Eldem, *a.g.e.*, Şehsuvaroğlu, *a.g.e.*, 284.